

De antieke familie

Als wij in het Westen de wereld die we hebben geschapen willen begrijpen, moeten we ons allereerst in een andere wereld verdiepen, die heel ver van de onze afstaat – niet in de ruimte, maar in de tijd.

Het verre verleden leeft vaak voort op verrassende wijze. Neem het doen en laten van een man die zijn bruid over de drempel van hun nieuwe huis draagt. Wie zou denken dat deze charmante gewoonte een restant is van overtuigingen die ten grondslag lagen aan een samenleving die totaal anders was dan de onze? In vele opzichten was het een weerzinwekkende maatschappij. Een maatschappij waarin voorouderverering, de familie als cultus en het eerstgeboorterecht zorgden voor radicaal ongelijke sociale identiteiten, niet alleen tussen mannen en vrouwen, maar ook tussen de eerstgeboren zoon en andere mannelijke nakomelingen.

Om een gewoonte te kunnen begrijpen die van oorsprong niet sympathiek, maar streng en verplichtend was, moeten we onze vooroordelen opzijzetten. We zullen ons moeten verplaatsen in een wereld waar het handelen werd beheerst door normen die uitsluitend de rechten van de familie weerspiegelden, haar herinneringen, rituelen en rollen, en niet de rechten van individuele mensen. We moeten ons inleven in een wereld waar mensen of personen niet de ‘individuen’ waren waar we ze nu voor houden.

Sinds de zestiende eeuw en de komst van de natiestaat zijn we in het Westen de ‘samenleving’ gaan verstaan als een verband van individuen. Tot voor kort ging dat begrip gepaard met een gevoel van verschil, het gevoel dat andere culturen een andere organisatorische grondslag hadden, of dat nu een kaste, clan of stam was. Maar de laatste decennia heeft de westerse invloed op de rest van de wereld dat gevoel van verschil afgezwakt door het kapitalisme, de verbreiding van de democratie en de taal van de mensenrechten. De globalisering heeft het gemakkelijker

gemaakt om een geïndividualiseerd maatschappijmodel te projecteren op de hele wereld – een model dat voorrang biedt aan individuele voorkeuren en rationele keuzes.

We zijn het slachtoffer geworden van ons eigen succes. Want we lopen het risico dit primaat van het individu te gaan zien als ‘vanzelfsprekend’ of ‘onontkoombaar’, iets dat gegarandeerd wordt door dingen buiten onszelf in plaats van door historisch gegroeide overtuigingen en strijd. Natuurlijk, ieder mens heeft zijn eigen lichaam en geest. Maar staat daarmee vast dat de gelijkheid van mensen is beschikt door de natuur in plaats van door de cultuur?

De natuur is, in de vorm van genetische aanleg, een noodzakelijke voorwaarde, maar niet voldoende als verklaring of grond. Voor gelijkheid is ook een juridische basis nodig, in de vorm van grondrechten die gelden voor ieder mens. Om dat te zien is het van belang om te begrijpen hoe ver de westerse wereld verwijderd is geraakt van haar oorsprong, maar ook hoe en waarom. We zullen de stappen moeten nalopen die werden gezet tussen toen en nu. Dat zal niet altijd gemakkelijk zijn. De wijdverbreide zelfgenoegzaamheid over de overwinning van het geïndividualiseerde maatschappijmodel weerspiegelt een zorgwekkende achteruitgang in historisch begrip. Opvattingen zoals Aristoteles’ definitie van slaven als ‘levende werktuigen’, of de in de Oudheid gebruikelijke veronderstelling dat vrouwen geen volwaardige rationele wezens zijn, louter als ‘vergissingen’ beschouwen – als symptoom van een onderontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel – komt het begrip van het verleden niet echt ten goede. Radicale sociale ongelijkheid was tenslotte veel gemakkelijker te aanvaarden en ook plausibeler in samenlevingen waar het analfabetisme wijdverbreid was.

Het is gebruikelijk om de westerse culturele oorsprong te situeren in Griekenland, Rome en de joods-christelijke traditie. Welke van deze bronnen moet als de belangrijkste worden beschouwd? Op deze vraag zijn in verschillende perioden verschillende antwoorden gegeven. In de Middeleeuwen werd het christendom gezien als de beslissende bron, een opvatting die bleef bestaan in de zestiende-eeuwse Reformatie. De achttiende-eeuwse Verlichting zag het echter anders. In hun aanval op het ‘bijgeloof’ en de klerikale privileges probeerden de denkers van de Verlichting de morele en intellectuele afstand tussen het moderne Europa en de Grieks-Romeinse Oudheid zo klein mogelijk te maken. En ze

deden dit door de kloof tussen de ‘donkere’ Middeleeuwen en het ‘licht’ van hun eigen tijd zo groot mogelijk te maken. Volgens hen hadden de natuurwetenschappen en het rationele denken het christelijk geloof vervangen als stuwende factor van menselijke vooruitgang. De bevrijding van het individu uit de kluisters van de feodale sociale hiërarchieën – en ook de bevrijding van de menselijke geest uit zelfingenomen klerikale dogma’s – representeerde de geboorte van de moderniteit.

Het millennium tussen de val van het West-Romeinse Rijk en de Renaissance werd gezien als een ongelukkig intermezzo, een terugval in humaniteit. Gibbons beroemde geschiedenis van de ondergang en val van het Romeinse Rijk nodigde moderne Europeanen uit om op elegante wijze te rouwen om het verlies van de Oudheid, waarbij de droefheid werd vermengd met het plezier van antiklerikale spot. Aan het morele belang van het christelijk geloof werd veelal nauwelijks aandacht besteed. Gibbons opmerking over een laat-Romeinse matrone die haar dochter aan Christus schonk omdat ze vastbesloten was ‘de schoonmoeder’ van God te worden, zegt genoeg. Voor Gibbon en veel van zijn tijdgenoten was het moderne tijdperk van individuele emancipatie een terugkeer naar de vrijere, seculiere geest van de Oudheid – een opvatting die nog steeds wijdverbreid is, ook al is ze nu grotendeels gezuiverd van virulent antiklerikalisme.

Maar hoe vrij en seculier waren het antieke Griekenland en Rome eigenlijk? Om die vraag te beantwoorden, moeten we de godsdienstige en morele overtuigingen onderzoeken die oorspronkelijk aanleiding gaven tot de instelling van de antieke stadstaat, de *polis*. Want die overtuigingen gaven vorm aan een heel eigen opvatting van de maatschappij, een opvatting die tot de eerste eeuw na Christus niet serieus in twijfel werd getrokken.

Wanneer we de overtuigingen en gebruiken die Griekenland en Rome in hun prille dagen hebben gevormd, en die grotendeels bleven bestaan in hun hoogtijdagen, van naderbij bekijken, dan worden we teruggevoerd naar een verafgelegen morele wereld – een Indo-Europese wereld die zelfs voorafgaat aan het polytheïsme dat we gewoonlijk met Griekenland en Rome associëren. We komen terecht in een denkwereld die een maatschappijbeeld voortbracht waarin alles draaide om de familie. Het was (in onze terminologie) zowel een burgerlijke als een religieuze instelling, waarbij de *pater familias* niet alleen optrad als ma-

gistraat, maar ook als hogepriester van de familie.

Om die wereld te begrijpen – om te zien en te voelen hoe het was om daarin te handelen – is een buitengewone sprong van de verbeelding nodig. De auteur die er het beste in is geslaagd om de sprong te maken naar de geest van de volkeren die Griekenland en het Italiaanse schiereiland enkele millennia geleden bewoonden, was een Franse historicus, Fustel de Coulanges. Zijn boek *La cité antique* (1864), een van de meest opmerkelijke boeken van de negentiende eeuw, laat zien hoe prehistorische religieuze overtuigingen vorm gaven aan eerst de huiselijke en daarna de publieke instellingen van Griekenland en Rome. Het toont de aard van het antieke familieleven. ‘De studie van de antieke regels van het privaatrecht stelt ons in staat om, voorbij het tijdvak dat men historisch noemt, een glimp op te vangen van een opeenvolging van eeuwen waarin de familie de enige vorm van samenleving was.’¹

Vanuit de vroegste Griekse en Romeinse wetboeken reconstrueert Fustel de Coulanges met terugwerkende kracht een wereld waarin voorouderverering een soort huiselijke godsdienst schiep. Zijn boek blijft veruit ‘het invloedrijkste van de moderne werken over de antieke stad’.² Toch wantrouwde Fustel zelf veel van de moderne werken over de Oudheid, klaarblijkelijk vanuit de overweging dat termen als ‘rationaliteit’ en ‘privé-eigendom’ anachronismen kunnen zijn die ons verhinderen echt binnen te treden in een geestelijke wereld en instelling die geheel anders is dan de onze. ‘Als we de Oudheid willen begrijpen, zal het onze belangrijkste regel moeten zijn om uit te gaan van bewijs dat afkomstig is uit de Oudheid.’³ Het is die vastberadenheid die het werk van Fustel zijn grote waarde geeft.

Fustel put niet alleen uit de oudste wetboeken, maar ook uit het werk van de allereerste geschiedschrijvers, filosofen en toneelschrijvers om de betekenis te ontdekken van overtuigingen die vorm gaven aan het familieleven in de Oudheid en de antieke stadstaat. Soms overdrijft hij de symmetrie en de reikwijdte van die overtuigingen, zoals wanneer hij het ontstaan van de Griekse en Romeinse polis tracht te herleiden tot een prehistorische familiesamenleving. Er waren andere oorzaken aan het werk. De werkelijkheid was rommeliger dan Fustel suggereert. Want de manier waarop de mens zichzelf begrijpt, omvat nooit de hele waarheid. We selecteren, vereenvoudigen en vervormen de werkelijkheid. Niettemin is Fustels vermogen om de wortels van deze instellingen te

traceren vanuit de taal en het vroege recht opmerkelijk. Zo blijft zijn verslag dicht bij het begrip dat de antieke denkers – niet in de laatste plaats Aristoteles – hadden van hun eigen sociale ontwikkeling.⁴ Hun opvattingen over zichzelf waren Fustels belangrijkste doel. Ze vormen ook ons doel.

Voor Fustel was het antieke familieleven in oorsprong zowel focus als medium van het religieus geloof. Het was een instrument van onsterfelijkheid, tegelijkertijd metafysica en cultus. De praktijken van de antieke familie beantwoordden aan de behoeften van zelfbewuste wezens die het feit van de dood trachtten te overwinnen. Rond de familiehaard – waar de vader het heilige vuur verzorgde, offers en plengoffers bracht en rituelen uitvoerde die hij van zijn vader had geleerd – verenigde de familie zich met haar voorouders en werd gezorgd voor hun toekomst. Het vuur van de haard mocht niet doven, want het werd als een levende werkelijkheid gezien. De flakkerende, onstoffelijke vlammen representeerden niet alleen de voorouders van de familie. Het *waren* hun voorouders, die voortleefden onder de aarde en van eten en drinken moesten worden voorzien, wilden ze geen kwaadaardige geesten worden. Het verzorgen van het vuur werd daarom een verplichting die alle dingen bijeenhield. De oudste zoon zou zijn vader opvolgen als behoeder van de rituelen van de familiehaard, dat wil zeggen als hogepriester. En zijn oudste zoon zou hem opvolgen.

De kring die door deze religieuze overtuiging tot stand kwam, bleef beperkt tot het huis. Goden konden niet worden gedeeld. Alleen overleden mannen die bloedverwant waren, konden als familiegoden worden vereerd. Men geloofde dat de overleden voorouders alleen offers van leden van de familie zouden aanvaarden. Vreemdelingen werden daarmee uitgesloten van deze dodenverering, uit vrees voor grove ongepastheid of heiligschennis. ‘De oud-Griekse taal heeft een zeer veelbetekenend woord om een familie aan te duiden. Het is (...) een woord dat letterlijk betekent: dat wat bij de haard is. Een familie was een groep personen die in religieuze zin toestemming had om hetzelfde heilige vuur aan te roepen, en om dezelfde voorouders het dodenmaal aan te bieden.’⁵ Als de haard niet goed werd beschermd en verzorgd, konden de voorouders (ook wel ‘huisgoden’ of ‘goden van de binnenwereld’ genoemd) die onder het huis ‘rustten’, ontevreden worden en gaan zwerven als demonen die de levenden last bezorgden in plaats van zich als goden te gedragen.

Dit geloof in het heilige vuur en in goddelijke voorouders, dat aan het licht komt bij bestudering van de grondstructuren van de Griekse en Latijnse talen (door Fustel aangevuld met andere Indo-Europese bronnen, zoals de Veda's), mag niet worden afgedaan als antropologische curiositeit. Want de praktijken die door deze overtuigingen ontstonden, bleven – zij het in gewijzigde vorm – in later tijden bewaard als de huiselijke rituelen van Griekenland en Rome. Ze vormden het kader van het dagelijks leven tot aan de komst van het christendom.

In het huis van elke Griek en Romein stond een altaar; op dit altaar diende altijd een kleine hoeveelheid as te liggen, evenals een paar gloeiende kolen. Het was een heilige plicht voor de heer des huizes om het vuur dag en nacht brandend te houden. Wee het huis waar het vuur gedoofd was. Elke avond bedekte men de kolen met as, om te voorkomen dat ze geheel zouden uitdoven. De eerste taak die men 's morgens had, was om het vuur weer aan te wakkeren met een paar takjes. Het vuur op het altaar ging pas uit als de hele familie er niet meer was; een uitgedoofde haard en een uitgedoofd familieleven waren synonieme uitdrukkingen in de Oudheid.⁶

Vanuit het absolute gezag van het oudste mannelijke familielid, de bewaarder van het heilige vuur en de bewaarder van de familiecultus, ontstond later de uitdrukking *pater familias*. Zijn gezag was een rechtstreeks gevolg van religieuze overtuigingen. Wanneer een zoon ongehuwd bleef, werd dat beschouwd als plichtsverzuim, omdat het een bedreiging was voor het voortbestaan van de familie.

Ook andere huiselijke rituelen in Griekenland en Rome – de ondergeschikte rol van de vrouw, de aard van het huwelijk, eigendomsrechten en erfenisregels – waren het rechtstreekse gevolg van religieuze overtuigingen. Laten we beginnen bij de rol van de vrouw. Vrouwen konden alleen via hun vader of echtgenoot deelnemen aan de verering van de doden. Want afstamming verliep uitsluitend via de mannelijke lijn. Religie beheerste de verwantschapsrelaties zodanig dat een geadopteerde zoon, wanneer hij eenmaal tot de familiecultus was toegelaten, ook de voorouders deelde, terwijl een zoon die de familie verliet, ophield een verwant te zijn en een vreemdeling werd.

Laten we terugkeren naar het voorbeeld van de bruid die over de drempel van haar nieuwe huis wordt gedragen. We zijn nu in staat om de oorsprong van deze praktijk te begrijpen. In een wereld waar de familie de enige sociale instelling was, en het familieverband de bron was van persoonlijke identiteit, was de overgang van de ene naar de andere familie voor een jonge vrouw een grote en gedenkwaardige stap, een stap waardoor haar identiteit totaal veranderde. Wat moest er gebeuren om tot een huwelijksluiting te komen? Allereerst diende de dochter voorgoed van haar eigen familie te worden gescheiden in een plechtige ceremonie bij het heilige vuur. Door afstand te doen van haar familiecultus, verloor de jonge vrouw haar identiteit. Ze werd tijdelijk een niet-bestaand persoon. Dat was de reden waarom haar toekomstige echtgenoot haar over de drempel van zijn familiehuis moest dragen. Pas nadat ze ritueel in haar nieuwe familie was opgenomen, in een plechtige ceremonie bij hun heilige vuur, ontving ze een nieuwe identiteit – een identiteit die haar in staat stelde om uit eigen beweging het huis binnen te gaan en het te verlaten. Nu had ze weer voorouders en een toekomst.

Het is duidelijk dat de familie – verleden, heden en toekomst – de basiseenheid van de sociale werkelijkheid vormde. Het familieverband was noodzakelijkerwijs de bouwsteen van alle grotere sociale eenheden. Niets kon dit domein rechtmatig schenden. Volgens Fustel weerspiegelt dit een prehistorische tijd waarin de familie, in meer of minder uitgebreide zin, de enige sociale instelling was, lang vóór de opkomst van steden en staten. Het markeren van de grenzen van het familiedomein werd opgevat als een vaststellen van niet alleen een fysieke, maar ook een morele grens. Buiten die grens woonden vreemdelingen en vijanden. Die twee werden niet scherp van elkaar onderscheiden. Aanvankelijk werd gedacht dat degenen die zich buiten de familiekring bevonden, geen eigenschappen deelden met degenen binnen die kring. Er werd geen gemeenschappelijke menselijkheid erkend, wat bevestigd werd door de praktijk van de slavernij.

Er was een innig verband tussen deze opvattingen over de aard van de familie en de oorsprong van het idee van eigendomsrechten. De haard of het altaar van de familie, en daarmee ook de goddelijke voorouders of familiegoden, vormden het brandpunt van het sedentaire leven, van een hechte band met de eigen grond.